IN THE TWENTIES AND THIRTIES OF THE TWENTIETH CENTURY, THE PEDAGOGICAL THINKING IN THE FORMATION OF AZERBAIJAN, CONTROVERSY,SEARCHING

summary

The article discusses the problems existing in the field of education in the 1920s and 30s, and ways to solve them. The facts of the development of education in Azerbaijan are shown. The factors that help shape the idea of fighting anti-pedagogical theories are mentioned. For the past 20 years we have been looking for the path that our education has gone through. The article also speaks of the laborious alphabet, which was forcibly adopted in those years in our schools, and its harmful features. As a result, ideas that contradict existing pedagogical ideas are criticized and new searches are conducted.

NİTQ İNKİŞAFI METODİKASININ MƏZMUNU VƏ PLANLAŞDIRILMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Çinarə İsmayılova,
ADPU-nun magistrantı;
Məryəmxanım İbrahimova,
ADPU-nun magistrantı

Açar sözlər: nitq inkişafı, ifadə, inşa, inşa və ifadələrin növləri, dərsliklər, metodik vəsaitlər;

Ключевые слова: развитие речи, изложение, виды сочинений и изложений, сочинение, учебники, методические пособия;

Key words: speech development, presentation, essay, textbooks, teaching aids, types of essays and presentations.

Didaktika elmində dərsin iki aspektindən birinin nitq inkişafı, digərinin isə təfəkkür inkişafı olduğu göstərilir. Professorlar Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, B.Əhmədov, V.Kazımov və başqaları didaktikada nitqi, təfəkkürü bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə, yəni ayrılıqda götürməyi mənanı ifadə formasından ayrı şərh etmək kimi qiymətləndirirlər. Doğrudan da, dərsi iki paralel qola bölmək olmaz. Nitqsiz təfəkkürdən danışmaq mümkün deyil. Bir halda ki, təfəkkürü daxili nitq doğurur və o, nitqlə ifadə olunur, buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır: Nitq inkişafını təfəkkürün inkişafından ayırmaq, bir növ, barmağın ətini dırnaqdan, yaxud da əksinə, dırnağı barmağın ətindən ayırmaq kimi bir əməliyyatdır.

Tutaq ki, öyrənilən mətn "İnci" hekayəsidir. Qısa məzmunu belədir: "Buluddan dənizə bir damla düşür. Damla sahilsiz dənizə baxanda özünü çox kiçicik bir damlacıq hesab edir və –dənizlə müqayisədə heç bir şeyəm – deyir:

Öz kiçikliyini etiraf edir və onu bir sədəf qoynuna alır. Günlər keçir, həmin damladan inci əmələ gəlir və dilbər gözəllərin sevimlisinə çevrilir".[2] Nəticə belədir: deməli, damla sadəlik göstərdi, özünü kiçik gördü və axırda görün necə də ucaldı.

Şeyx Sədidən alınan bu mətn bizim üçün bir fikri ifadə mətnidir. Müəllifin özü üçün isə inşadır. Əvvəlcə mənanın dərk olunmasına fikir verək:"Kiçilmək, sadəlik göstərmək əslində ucalmaq deməkdir". "Sadəlik gözəlliyi yüksəklərə qaldırır", "Ayaqda otur ki, çıxasan başa" və s. Bütün bunlar həmin hədisdən çıxan nəticələrdir. Deməli, hadisəni bilmək və nağıl etmək nitq inkişafı, ondan çıxarılan nəticələr isə təfəkkürün inkişafıdır.

Bildiyimiz kimi, ifadə yazılar, başdan-axıradək rabitəli nitqin inkişafı prosesidir. Mətnin oxunub dərkedilməsi, planının tutulması təfəkkürlə nitqin qarşılıqlı fəaliyyəti sayəsində mümkün olur. Bunlar şagirdlərin plan tərtibi üzrə düşündükləri, habelə praktik fəaliyyətə cəlb olunmaları sayəsində baş verir.

İnşa metodikası da onun kimidir, yəni mövzunun dərk olunması, ondan irəli gələn başlıca ideyanın müəyyənləşdirilməsi, materialların toplanması, saf-çürük edilməsi və sistemə salınması prosesi nitq və təfəkkür əməliyyatlarının bir-birini doğurması kimi nəticələnir. Ümumiyyətlə, ifadə və inşanın fəlsəfəsini açmaq çox geniş anlayışların açıqlanmasından, onların fikrən parçalanması, yenidən bir tamda birləşməsi kimi təbii proseslərdən keçib gedir. Necə deyərlər, suyun əmələ gəlməsini xatırladır.

İfadə və inşanın maddi əsasında söz və onun doğurduğu məna, habelə sözlərdən yaranan digər mənalar durur. Bu, nə deməkdir? Belə bir analogiya aparaq. Şeyx Sədinin bir fikri var: "İnsan göylərə səcdə etməkdənsə, öz vicdanına səcdə etməlidir". Bu ifadə düşüncə materialıdır. Ona *nitq parçası* deyirik. Bəs doğurduğu mənanı necə dərk edirik? Budur həmin məna: "Göylərə təzim edib, günahından keçməsi üçün yalvarmaqdansa, öz saf qəlbinin döyüntülərinə qulaq as və hər hansı bir hərəkətə düşündükdən sonra rəvac ver. İnsan öz qəlbinin səsinə qulaq asmalıdır. "Çalış öz qəlbini saflaşdırmağa" deyən dahi Nizamini də gərək yaddan çıxarmayasan.

Saf qəlb – pak vicdandır. Deməli, pak vicdana səcdə etmək daha düzgündür, daha məsləhətlidir. Sual oluna bilər: Şeyx olan bir kəs bu sözlərlə göylərin qüdsiyyətini, Allahın kəramətini danırmı? Xeyr, heç vaxt. Sadəcə şeyx deyir ki, göylərdə nəzərdə tutulanları öz ürəyinə və oradan da əməllərinə köçürməlisən. Dahilər göyləri də, yerləri də şüurla araşdırıb, dərk edən müdrik insanlardır. Xaqani Şirvani, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami və Məhəmməd Füzuli öz ürəkləri ilə danışa-danışa, ondan öyrənə-öyrənə «Sədaqət güzgüsü», «Cəlairi-ruh», «Ənisül-qəlb» kimi əsərlər yaratmışlar. Bu əsərlərin hər biri 130-dan artıq beytdən, hər beyt də məna ilə dolu fəlsəfi fikirlərdən ibarətdir. Deməli, daxili nitq fikrin içərisindədir, fikri doğurur və onun ifadəedicisi olur. Dahi Nizami Gəncəvi, Saib Təbrizi, Məhəmməd Füzuli və başqaları sözün forması ilə mənasının vəhdət təşkil etdiyini göstərmişlər:

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə gərək düşüncə?!

"Əgər düşüncəni ifadə etməyə sözün (nitqin) yoxdursa, həmin fikir nəyə lazımdır".

Yaxud:

Sözün mənasındadır söz deyənin qüdrəti,
Çün ətrindən bəllənər hər gülün lətafəti.

(Füzuli)

"Şöz deyənin gücü-qüdrəti dediyi sözün mənasındadır, necə ki, gülün lətafəti onun ətrindən məlum olur. Deməli, gül ətri ilə lətafətlidirsə, insan sözü ilə şərafətlidir. İnsan dünya sədəfinin gövhəridirsə, söz insan sədəfinin cövhəridir" . (Füzuli)

Bu fikri metodik prosesə çevirsək, belə nəticə alınar: Dahiləri öyrənmək və onlardan hədislər söyləmək nitq inkişafıdırsa, onların kəlamlarını məna yükünü dərk etmək, açmağı bacarmaq təfəkkürün inkişafıdır.

İfadə materialları, inşa mövzuları da insanı düşündürür və danışdırır. Deməli, biz şagirdləri rabitəli fikirlər toplusu, fikir mənbəyi əsasında düşündürməyi qarşımıza məqsəd qoymalıyıq. Hədəfimiz düşünüb, danışmağı öyrətmək olmalıdır. Bu prosesin bir çox maneələrdən keçdiyini, nələrə diqqət yetirmək lazım olduğu, hansı sualları meydana çıxarması da nəzərə alınmalıdır. Bu zaman qarşıya çətinliklər çıxır. Onlar hansılardır?

1. Bir beytin mənasını açmaq və ya ona müvafiq ad qoymaq ifadə, yoxsa inşadır?

2. İfadə də qurulur, inşa da. Bəs bunların fərqi nədədir? Məgər ifadə materialı özü də, inşa kimi, kiminsə tərəfindən yazılmırmı?

3.İnşaların növləri ilə ifadələrin növləri bir-birindən necə fərqlənir? İnşa materialını nəzəriyyəçi alimlər yazır, biz də ona heç bir dəyişiklik etmədən danışırıqsa, bunun harası inşa olur, bu, ifadə deyimi? Məsələn: "Ədəbiyyat" dərsliklərində "Xosrov surəti", "Şirin surəti", "Məcnun surəti", "Leyli surəti" və s. mövzulardan illər boyu inşa kimi imtahan vermişik. Onlar başqalarının yazdıqları inşalar, bizim yazdığımız ifadələr olub. Bu halda bizim yazdıqlarımız ifadə deyil-

dimi? Etiraf etməliyik ki, biz bu vaxta kimi çox şeyləri, o cümlədən, nitq inkişafı anlayışlarını da qarışıq salmışıq.

Rus dilinin tədrisi metodikasında hər hansı müəllifin bir şerini tədris edərkən müəllim onun məzmun və mövzusuna dair sual-cavablarla şagirdləri danışdırır. Əgər suallar birbaşa mətndə nəyin necə olmasına aiddirsə, (məsələn, "Payız hansı sözlərlə, necə təsvir olunmuşdur?"), şagird də çıxış edərək, müvafiq parçanı nümunə göstərirsə, buna *ifadənin məzmunu üzrə təhlili* deyilir. Əslində elə ifadənin planı da belə suallar əsasında açılır. Yox, əgər mətn üzrə sual "Sizcə, bu şeir nə üçün «Payız» adlandırılmışdır?" şəklində qoyulmuşsa, cavab mətnin içində yoxdursa, onu şagird özü düşünüb tapırsa, buna *düşüncə, yaradıcı sual* deyilir.Şagird deyə bilər ki, A.S.Puşkin «Payız» şerini öz sıxıntılı əhvali-ruhiyyəsinə uyğun yazmışdır. Deməli, bir mətni yenidən canlandırmaq *ifadə* adlanan rabitəli nitqdirsə, mətni suallar əsasında yeni münasibətlə ifadə etmək *inşa*dan ibarət rabitəli nitq inkişafıdır.

Rabitəli nitqin nəzəriyyəsini bilmədən onun təcrübəsini və ya tədrisini elmi əsaslar üzərində qurmaq olmaz.

Məntiqi nəticə: Şagirdlərə (və ya tələbələrə) çatdırmaq lazımdır ki, şair və yazıçıların əsərləri onların inşaları, həmin əsərləri öyrənib–danışmağımız isə bizim ifadə materiallarımız sayılır. Həmin əsərlərə münasibət bildirməklə təhlil etməyimiz bizim *mühakimə xarakterli inşa*larımızdır.

Pedaqoji təhsildə bu sahə ciddi diqqət tələb edir. Tələbələr bunların həm nəzəri, həm də praktik cəhətlərini bilməli, didaktik əsaslarını həyata keçirməlidirlər. Onlara aydın istiqamətlər vermək üçün tematik planlaşdırma hazırlamışıq. Həmkarlarımızdan xahiş edirik ki, bu təxmini, planlaşdırmaya və söylədiyimiz fikirlərə öz münasibətlərini bildirsinlər.

1. Nitq inkişafı metodikası

Giriş: Kurikulumun metodologiyası. Yeni didaktika. Təlimin quruluşu, məzmun xətləri. Yeni təlim metodları. Fənnin məqsəd və vəzifələri.

1-ci mövzu: Təlimin aspektləri. Nitq inkişafı və təfəkkürün inkişafı – 2 saat;

2-ci mövzu: Nitq inkişafının başlıca əlamətləri. Mətnlərin oxusu – 2 saat;

3-cü mövzu: Dərsliklərdə verilmiş rabitəli mətnlər. Bölmələr üzrə hər bir mətnin xarakterik xüsusiyyətləri – 2 saat;

4-cü mövzu: İfadə və inşa bacarıqları standartlarda. İfadənin metodikası – 2 saat;

5-ci mövzu: İnşanın metodikası. Debatlar – 2 saat;

6-cı mövzu:Təsviri, nəqli, mühakimə xarakterli mətnlər.İfadənin inşaya çevrilməsi– 2 saat;

7-ci mövzu: Bədii mətnlər. Ədəbi tələffüz, onların yaradılması xüsusiyyətləri – 2 saat;

8-ci mövzu: Nəzmlə olan mətn materialının ədəbi tələffüzü və onların üzərində təhlil apararkən nitq və təfəkkürün inkişafı – 2 saat;

9-cu mövzu:Nəzmin nəsrə çevrilməsi zamanı təfəkkür və nitqin inkişaf etdirilməsi– 2 saat;

10-cu mövzu: Motivasiya baxımından mövzuda MMV-lərin təhlili – 2 saat;

11-ci mövzu: İfadə və inşalar (debatlar) üzrə mövzu seçimi, onların təşkili metodikası – 2 saat;

12-ci mövzu: İfadə, inşa və esselərə dair dərsliklərdə verilən əsas və əlavə mətnlər – 2 saat;

13-cü mövzu: Nəzm və nəsrlə verilən mətnlərin oxunması, onların təqdimatları və qiymətləndirilməsi – 2 saat;

14-cü mövzu: İnşaların təqdimatları və qiymətləndirilməsi – 2 saat;

15-ci mövzu: Ədəbi dilin normaları üzrə debatlar, təqdimatlar və qiymətləndirmələr – 2 saat.

2. Rabitəli nitqin inkişafı

1-ci mövzu: *Rabitəli nitq* anlayışı. İnşa, esse, ifadə və hekayə – 2 saat;

2-ci mövzu: Dərsliklərdə verilmiş ifadə mətnlərinin oxunması və təhlili – 2 saat;

3-cü mövzu:Müəllim üçün metodik vəsait mətn materialları baxımından təhlili – 2 saat;

4-cü mövzu:İfadə və inşaların tədrisi metodikası – 2 saat;

5-ci mövzu: Rabitəli mətnlərin bölmələrə görə təhlili – 2 saat;
6-cı mövzu: Nəzm və nəsrlə nəqli xarakterli ifadələr – 2 saat;
7-ci mövzu: Nəqli xarakterli inşalar – 2 saat;
8-ci mövzu: Nəzm və nəsrlə yazılmış təsviri xarakterli ifadə mətnləri – 2 saat;
9-cu mövzu: Nəzm və nəsrlə yazılmış mühakimə xarakterli ifadələr – 2 saat;
10-cu mövzu: Mühakimə xarakterli inşalar – 2 saat;
11-ci mövzu: Nəzm və nəsr parçalarının ədəbi oxusu (Dərsliklərə dair müəllim üçün metodik vəsaitdə) – 2 saat;
12-ci mövzu: İctimai-siyasi xarakterli mətnlər– 2 saat;
13-cü mövzu: Dərsliklərdəki ifadəli xarakterli mətnlərin məzmun və forma cəhətdən təhlili– 2 saat;
14-cü mövzu: İfadələrin inşaya çevrilməsi– 2 saat;
15-ci mövzu: Ədəbi tələffüzlə oxuya, nitqə dair təqdimat və qiymətləndirmələr – 2 saat;

Aşağıdakı suallar hər iki fənnə aid ola bilər.

Nitq inkişafı və rabitəli nitq inkişafı metodikası üzrə
SUALLAR:

- nitq və təfəkkür;
- nitq inkişafı;
- təfəkkürün inkişafı;
- nitq və təfəkkürün dialektikası;
- mətn anlayışı;
- rabitəsiz mətnlər;
- rabitəli mətnlər;
- ifadə və onun növləri;
- ifadə təlimi;
- inşa və onun növləri;
- bədii ifadələr;
- publisistik ifadələr;
- bədii mətnlər;
- nəzmlə olan mətnlər;
- nəzmlə olan ictimai-siyasi xarakterli mətnlər;
- hekayə mətnləri;
- mətnlərin təhlili;
- bədii mətnin təhlili;
- mətnin xarakterinə görə təhlili;
- mətnin fonetik təhlili;
- mətnin leksik təhlili;
- mətn–assonans;
- mətn– alliterasiya;
- mətnin strukturu;
- uşaq şeirləri mətnlərinin təhlili;
- uşaq hekayə mətnlərinin təhlili;
- Abbas Səhhətin “Vətənimdir” mətninin oxunması;
- Abbas Səhhətin “Qaranquş balaları” mətninin oxunması;
- Abbas Səhhətin “Ayı və şir” şerinin oxunması;
- M.Ə.Sabirin “Cütçü” şerinin oxunması;
- M.Ə.Sabirin “Qarğa və tülkü” şerinin təhlili;
- M.Ə.Sabirin “Uşaq və buz” şerinin təhlili;
- S.Vurğunun “Azərbaycan” şerinin nümunəvi oxunması;
- S.Vurğunun “Şair, nə tez qocaldın sən?” şerinin təhlili;

- N.Gəncəvinin “Bərdənin tərifi” parçasının (“İsgəndərnamə”) təhlili;
- N.Gəncəvinin “Kərpickəsən qoca” şerinin oxunması;
- M.Füzulinin söz haqqında fikirlərinin təhlili;
- N.Gəncəvinin söz, poeziya, təfəkkür haqqında fikirlərinin təhlili;
- N.Gəncəvinin hikmətli fikirlərinin təhlili;
- H.Cavidin deyimlərinin təhlili;
- Ə.Cəmilin «Kənddə bahar axşamı” şerinin oxusu və məzmununun təhlili;
- Ə.Cəmilin “Can nənə, bir nağıl de!” şerinin oxusu və məzmununun təhlili;

• S.Vurğunun “Dağlar” şerinin ifadəli oxunması;
• S.Vurğunun “Mən tələsmirəm!” şerinin ifadəli oxunması;
• M.Füzulinin “Söz” qəzəlinin ifadəli oxunması;
• Zeynal Cabbarzadənin “Bakı” şerinin ifadəli oxusu və ya deklamasiyasının deyilməsi;
• Qabilin “Azərbaycan əsgəri” şerinin deklamasiya kimi deyilməsi;
• mətn üzərində oxu bacarıqlarının nümayiş etdirilməsi;
• monoloji mətnin oxunması;
• mühakimə xarakterli mətnin oxunması;
• dialoji mətnin oxunması;
• sual intonasiyalı mətnlərin oxunması;
• əmr intonasiyalı mətnlərin oxunması;
• təsviri xarakterli mətnlərin oxunması;
• İfadəni necə inşaya çevirmək olar?
• İnşadan ifadə kimi necə istifadə etmək olar?
• Mətnin lüğət üzrə təhlili nədir?
• Mətnlər neçə cür təhlil oluna bilər?
• Sözlə və heca ilə oxu.
• Ədəbi tələffüzü nəzərə alaraq oxumaq nə deməkdir?
• Mətnin ədəbi oxusu nədir?
• Rabitəli mətnin sintaktik təhlili nə deməkdir?
• Poetik təfəkkür nədir?
• Poetik mətn necə mətnlərə deyilir?
• ədəbiyyatımızda mövcud olan əsl poeziya nümunələri;
• dərsliklərdəki nümunəvi mətnlər haqqında;
• mətn üzrə verilən standartlar haqqında;
• mətn və məzmun standartları;
• mətnin dinlənilməsinə verilən tələblər;
• rabitəli nitqin süjeti haqqında;
• “Uşaq və buz” şerinin ifadəli oxusu;
• Qabilin “Səhv düşəndə yerimiz” şerinin ifadəli oxusu;
• sual-cavab mətnlərinin oxusu və tələffüzü;
• Xəlil Rza Ulutürkün “O sahildə, bu sahildə” şerinin ədəbi tələffüzlə oxusu;
• “İsgəndərnamə”dən “Bərdənin tərifi” parçasında məzmunun təhlili;
• M.Arazın “Səninləyəm” şerinin nümunəvi oxusu;
• mətnin oxusuna verilən tələblər;
• Rəy– inşalar necə tərtib olunur və necə oxunur?
• müasir Azərbaycan dili dərsliklərində ifadə və inşa yazı imkanları;
• Azərbaycan dili dərslikləri haqqında rəy söyləmək, yazmaq;
• Mətn üzərində inkişafetdirici iş nə deməkdir?
• dərsliklərdə vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq motivli mətnlərin verilməsi;
• mətn üzrə motivasiya
• İfadə və inşalara hazırlıq işləri necə aparılır?

- "Mövzu ilə əlaqədar material toplamaq və sistemə salmaq" nə deməkdir?
- İfadə, inşa və esselər necə qiymətləndirilir?
- Hansı mətnləri əzbər bilməyə ehtiyac var?
- Nitqi inkişaf etmiş adamlar kimlərdir?
- Nitqi inkişaf etdirmək üçün nələri bilmək lazımdır?
- Ədəbi tələffüz problemləri hansılardır?

Beləliklə, nitq inkişafının metodikası, məzmunu və planlaşdırılması məsələlərindən danışarkən məqalədə göstərilən nüansları nəzərə almaq məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilində ifadə və inşa yazılar təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin vasitəsi kimi. Bakı, 2004.
2. Sədi Şirazi. Bustan. ADA, 1964.

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ РЕЧИ

резюме

В статье речь идет о методике развития речи. Отмечается, то развитие речи – есть особый аспект обучения родному языку. Считается как самостоятельным аспектом, но является не автономным. Развитие речи как процесс, в без развития мышлений не существует, так как они органически связаны между собой. Так же объясняется вопрос усовершенствования методики преподавания изложения и сочетания, так как этот выборочный предмет, имеет огромное значение для будущего учителей-студентов начального образования. Приводится примерный тематико-урочный план.

SPEECH DEVELOPMENT TECHNIQUE

summary

The article deals with the development of speech. It is noted that the development of speech is a special aspect of teaching the native language. It is considered as an independent aspect, but is not autonomous. The development of speech as a process, in the development of no thinking does not exist, as they are organically linked. It also explains the issue of improving the methodology of teaching presentation and combination, since this selective subject is of great importance for the future of primary school teachers. An approximate subject-sensitive plan is given.

DAHİLƏR NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ HAQQINDA

- Ağıl əmr edəni dil bəyan edər. ***(Xaqani)***
- Ağıllı danışmaq çətindir, ağılla susmaq isə ondan da çətindir. ***(Kristian Bouvi)***

- Arif ol, söhbəti müxtəsər eylə,
  Uzun danışandan qaç, həzər eylə.
  Yüz əyri ox atsan, olmaz dəyəri,
  Bir ox at, hədəfdən getməsin əyri. (***Sədi Şirazi)***

- Az bilib çox danışan bədxərclik edən yoxsula oxşar. ***(N.Bonapart)***
- Başqalarının sözlərini təkrar etmək hələ onların mənasını bilmək deyil. ***(C.Rumi)***
- Başqasını anlamaq istəyirsənsə, onun nə dediyini yox, nə demədiyini eşit. ***(Ç.X.Çübran)***
- Bəzən sükut güclü haraydan daha təsirlidir. ***(Siseron)***
- Böyük fəlsəfələr ancaq böyük dillərin çanağında yoğrulub yapıla bilər**.** ***(Əbu Turxan)***
- Cəbhədə qılınca, məclisdə gözəl nitqə malik olanlar qəhrəmandır. ***(M.S.Ordubadi)***
- Çox danışana ancaq lal həsəd apara bilər. ***(Ç.X.Çübran)***
- Biz danışırıq, eyni zamanda dinləyirik. Biz dinləyirik, lakin bu, susmaq üçün deyil.

(Mahatma Qandi)